

--- A kutatás tárgyának körülhatárolása >>>

A Történeti Etimológiai Szótár szerint a cirkusz kifejezés (mint szórakoztató üzem; 'Zirkus') először 1850-ben fordult elő. Az elnevezés a századforduló tájékán válhatott általánossá. A vizsgált korszak első felében a „lovarda”, „műlovarda”, „hippodrom” kifejezések fordultak elő gyakrabban, a második felében már a cirkusz valamely változata. A váltás a budapesti magistratus azon 1907-es iratán mutatkozik meg látványosan, melyen a „lovarda” kifejezést mindenütt áthúzták, és az áthúzás fölé került a „cirkusz” szó.^[1]

A lexikonok definíciója az évtizedek folyamán alig változik, pl. a XX. század második felében is jellemzőként emlegetik az előző század deszkacirkuszát. „A cirkusz <lat. 'kör'>: az ókorban a napimádással összefüggő kultikus hely, később a játékok, versenyek színhelye... A modern cirkusz elgondolása az angol Philipp [sic!] Astleytől származik, akinek lovaglósiskolájában a 18. sz. második felében először rendeztek műlovar- előadásokat és lovasdrámákat. A mai cirkuszépület színházra emlékeztető, többnyire fából készült építmény, körbefutó széksorokkal, kör alakú poronddal és zenekari emelvényvel. A vándorcirkuszt hatalmas ponyvasátorban tartják előadásait. A modern cirkusz műsorán akrobaták, állatidomítók, műlovarok, bűvészek és bohócok mutatványai szerepelnek, többnyire zenekísérettel...”^[2]

A Pallas Nagy Lexikona cirkusz címszó alatt a következőket közli: „A modern cirkusz arra a célra emelt színházszerű épület, hogy abban a lovagló, lóidomító, gimnasztikus mutatványokkal szórakoztassák a közönséget. A cirkusz nélkülözhetetlen alakja a clown, a bohóc, aki kiszámíthatatlan bolondságaival gondoskodik a szünetek élvezetes kitöltéséről. A cirkuszokban ma már egész színpadi előadásokat rendeznek, külön erre a célra irt némajátékokkal és nagy ballet-karokkal. Idomított vadállatok is gyakori vendégei a cirkusznak. 200-300 lóból álló istálló, 100-200 főnyi személyzet tartozik egy cirkusz-vállalathoz, amely általában nem szokott egy helyen állomásozni, hanem gyakran változtatja működésének színhelyét; nagy cirkusz természetesen csak nagy városokban fordulhat meg, mert másutt nem tudná fedezni óriási kiadásait. Külföldön sokfelé állandó cirkusz-épületek vannak; Magyarországon ilyet még nem építettek, első kísérlet ebben az irányban Budapesten az állatkerti vasszerkezetű cirkusz, amelyet azonban hasonlítani sem lehet a párisi nagy cirkuszhoz. A modern cirkusz megalapítója Renz.” A Révai nagy lexikon meghatározásában gyakorlatilag semmi eltérést nem mutat, csak megemlíti Reinhardt cirkuszi kísérleteit, és felsorol néhány európai nagycirkuszt.

Az újabb egyetemes cirkusztörténeti könyvek szerzői – szemben a Révai lexikon feltételezésével – a modern cirkusz atyjának Philip Astleyt tekintik, akinek színházcirkuszában már a XVIII. század utolsó évtizedeire megtörtént a három nagy számszám-osztály egységes műsorra ötvöződése: akrobaták, állatidomárok és bohócok szerepeltetésével.

Astley és társai néhány évtized alatt az egész civilizált világban elterjesztették az újfajta szórakozást, és 1798-ban^[3] Pestre is megérkeztek az első angol műlovarok. Az eltelt bő kétszáz év folyamán forradalmi változások alig, csak lassú átmenetek zajlottak le a cirkusztörténet világában mind a produkciókat, mind pedig az életformát illetően. A magyarok a XIX. század közepén, majd a századfordulón rukkoltak elő azokkal a specialitásokkal, melyek a mai napig képesek voltak időről időre újraéledni, éspedig a világszínvonalat képviselő produkciókban.

A lexikonok csak a nagyvárosi, stabil helyen játszó, a mai méreteket igencsak meghaladó cirkusztörténeti jellegzetességeit vették figyelembe. Egymagában az a tény, hogy léteztek ilyen hatalmas cirkusztörténeti, tanúskodik egyrészt arról, hogy a századforduló az egyetemes cirkusztörténet egyik fényes korszakát képviseli, másrészt arról, hogy a lovas jelleg meghatározó dominanciával uralkodott a modern cirkuszban a kezdetektől több mint száz éven keresztül.

A lexikonok szűk látószögét kitágítva, a kapitalisztikus vállalatként üzemelő nagycirkusztörténet mellett be kell emelni a vizsgálatok körébe az üzletek zömét kitevő családi cirkusztörténetet is. Magyarországon ezek voltak a meghatározóak egészen a II. világháborúig, ill. a rendszerváltás után szintén azok.

2.1. Határterületek

A cirkusz nagyon jellegzetes szórakoztató intézmény, de megjelenési formáinak körülhatárolása a mi esetünkben természetesen alaposabb vizsgálatot igényel. Magától értetődik, hogy a Fővárosi Nagycirkusz állandó műsorainak zöménél senkinek nincs a legcsekélyebb kétsége sem afelől, hogy vajon cirkusztörténeti előadást lát-e. Az épület maga azonban számtalan egyéb célra is kibérelhető. A század elején pl. ezen a helyen tartották már birkózó Európa-bajnokságot, rendezett színházi előadást a világ egyik leghíresebb rendezője, és olyan is előfordult már, hogy cirkuszépületet béreltek politikai nagygyűlés lebonyolítására. Ezek az alkalmi bérleti szerződések a XXI. században is gyakran előfordulnak, a szimfonikus zenekaroktól kezdve az utcai harcosokig, a legkülönfélébb előadások formájában.

A kölcsönbérlet esetében nyilvánvaló, hogy egy más társadalmi intézmény (bár a birkózás cirkusztörténeti zsáner is volt) csupán mintegy kölcsönvette magát az épületet, azokban az esetekben viszont, amikor rokonműfajok (esztrád, jégrevü stb.) jelennek meg a porondon, sokkal nehezebb meghúzni a határvonalat, különösen, ha artistaszámok is szerepelnek a műsorban.

Ugyanakkor a cirkuszépület nem feltétele az előadásoknak, hiszen a világ legnagyobb cirkuszának, a Ringlingnek (USA) a XX. sz. második felétől kezdve nincs saját épülete vagy építménye, és a cirkusztörténetben gyakran jelentek meg

cirkusztársulatok a színházak színpadain, de kisebb együttesek felléphettek a legképtelenebbnek tűnő helyeken is, pl. istállóban.

Mielőtt elkezdjük tárgyalni a „tipikus” cirkusz eseményeit, érintenünk kell a határeseteket és rokon intézményeket is. A szórakoztatás és vendéglátás területei a legkülönbözőbb funkcionális, üzleti, családi, személyi és egyéb szálakon kapcsolódhatnak egymáshoz. A szórakoztatók vándorló életformája és a közönség igényeinek változatossága nagy rugalmasságot követel mind az életvitelt, mind az üzleti tevékenységet illetően.

A cirkusztulajdonos a közönségigényhez alkalmazkodva, saját lehetőségei szerint élete során profilt válthat, ill. gyakran tart a cirkusz mellett egyéb üzletet is. A leggyakoribb ilyen szimbiózis (az ügynökösödést nem számítva) valamilyen vidámparkszerű vállalkozás. A legutóbbi időkben az extrém élményt nyújtó, ill. a kisgyerekek igényeit kielégítő elektromos üzletek, korábban hinta, lövölde, állatkert, panoptikum, mozi. A modern cirkusztörténet bő 200 éve során így volt ez mindenütt a világon.

2.1.1. Mutatványosok

A mutatványosokat és cirkuszosokat nemcsak a működésük gyakori térbeli közelsége (vásár, sokadalom), az életfeltételek nagymértékű hasonlósága, hanem üzleti és családi kapcsolatok is összeköthetik. Ma is gyakori jelenség az, hogy kiöregedés vagy egészségi problémák miatt a manézstól megválni kényszerülő artista mutatványos üzletet, játékautomatát stb. vásárol.

A világ nagy vidámparkjai az ezredfordulón is gyakran szerződtek ún. szenzációs számokat napi többszöri fellépésre (főleg az USA-ban), de sok vidámpark területén működik olyan színpad vagy manézs, melyen artistaműsorokat mutatnak be (különösen a Skandináv országokban és a Mediterranumban). Ez esetben a vidámpark kínál munkalehetőséget az artistáknak, de a képlet sokszor fordítva is igaz, mert sok kisebb-nagyobb mutatványos üzlet él meg úgy, hogy valamelyik utazócirkusz kísérijeként járja a városokat, falvakat.

Az első világháborúig általánosan elterjedt volt a cirkuszosokat mutatványos névvel illetni. Artistáknak ekkoriban az orfeumokban, dalszarnokokban fellépő színészeket, énekeseket, táncosokat, hangszeres számot előadókat nevezték; a mai szóhasználat szerinti artistákat pedig a számszenerük szerint emlegették akrobatának, zsonglórnek, erőművésznek, légtornásznak, stb.

Egy 1883. január 1-től 1885. december 31-ig terjedő időszakra a fővárosi rendőrség kimutatást készített[4] az idegen mutatványosoktól szedett helyi díjakról és szegényalapi járulékokról. A felsorolt 167 legkülönbözőbb szórakoztató egység (viaszbáb, körhinta, léghajó, spiritiszta, erőművész, állatsereglet stb.) közt megtalálható 1883-ból Sidoli Tivadar Lovarda előadása és Herzog Heinrich műlovardája. Mindkét név kimagasló helyet foglal el az egyetemes cirkusztörténetben.[5]

A századfordulón is elterjedten használták a „mutatványos”-t, mint a cirkuszigazgató szinonimáját, akár a legnagyobbakra vonatkoztatva is, Wulffra, Beketowra, ill. az itt megforduló más világnagyságokra. A szabályrendeletek is a mutatványosok között sorolják fel a lovardákat, cirkuszokat.

Mai fogalmaink szerint a mutatványosok a Vidámparkban találhatók. Tudomásom szerint ennek a területnek sincs különösen nagy irodalma, számomra jól használhatónak tűnt egy angol szociográfia, továbbá Goffman társaslélektani elemzése a ringlispielről.[6] A céllövölde, hajóhinta, erógép stb. valamiféle sporttevékenység lehetőségét biztosítja.

A népi szórakozási formában a közönség aktivizálásának mértéke csökkent. A XX. század második felében a vidámparkban jellegzetes tevékenység ülni valamilyen gépben vagy állni, és gombokat, karokat nyomogatni, tekergetni. Az 1980-as években a budapesti nagyvidámparkban sem erógép, sem hajóhinta nem üzemelt, céllövölde is csak egy[7]. Az ezredfordulóra az új technikai lehetőségek nyomán az extrém (sok G-s gravitáció) gyorsulás egyfajta sensation-seeking igényt kielégítő, sokkoló testérzetbeli tapasztalatot kínál, mintegy idegérzetként pótolva az erőfeszítést.

A századfordulón minél nagyobb izomerő-próbát jelentett valamely üzlet, annál gyakoribb volt az előfordulása. 1897-ben (március 31-ig) a főkapitányság a városligeti népligetben a következő mutatványos engedélyeket adta ki: bűvár (1), Paprika Jancsi (1), múzeum (1), körcsolnakázás (1), hegy- és völgy- ill. hullámvasút (1-1), hinta (2), körhinta, céllövölde, hajóhinta (3-3), erógép (4).[8] 1902-re az üzletek száma 37-re emelkedett, gyakoribb lett az egy kézben lévő több egység, és megjelentek a csak szemléldést szolgáló gépek: mozgófénykép, villanygép, beszélőgép.[9]

A századfordulón legjellegzetesebben a Barokaldi név kötötte össze a mutatványosok és cirkuszosok világát. A néparéna kapcsán részletesen esik majd szó a családról, itt csak a melléküzemágként működő tevékenységek egy-egy jellemzőjét említem meg. 1895-ben Barokaldi József 5 évre bérbe kért egy kb. 1700-1800 m² területet a IX. kerületben kialakítandó ún. „új népliget” területére néparéna, dalszarnok, forgó hinta, kávéház emelése céljából. A kérvény egyébként inkább csak afféle udvariassági gesztus lehetett („engedve a nagyérdemű fővárosi közönség részéről több oldalról hozzám intézett azon óhajnak...”[10]), miután a kérelmező még csak tervvázlatot sem nyújtott be, sőt a mérnöki hivatalnál tett nyilatkozatából kitént, hogy szándéka nem komoly; az engedélyt nem kapta meg. Barokaldi egyébként jól mérhette fel az új mulatóterület

kilátásait (a néhány évvel később itt megnyílt Koller cirkusz még évekig alig volt képes eltartani magát). Számára az igazi üzlet a városligeti néparéna volt, melynek bővítésére 1896-ban a szomszédos I. sz. parcellát kérvényezte meg. Ide hajó körhintát szándékozott építtetni, hozzá még egy szilárd épületet, szoba, konyha, műhely vagy raktár és pince helyiségből. A mérnöki hivatal véleménye szerint a körhinta csak ürügy lett volna arra, hogy a kérelmező a néparéna szomszédságában lakóházhoz jusson; a kérvényt elutasították.^[11] A bővítésre 1901-ben került sor, amikor az I. sz. parcellából 203 m² kiterjedésű területet kapott Barokaldi bérbe 3 évre (100 frt., ill. 200 K. bérért) egy öltöző építése céljából.^[12]

Nem találtam nyomát annak, hogy a család fő mutatóanyagos üzleteket tartott volna, de menyé, Barokaldi Györgyné, sz. Baor Róza üzletéről maradtak fent adatok. 1898-ban, miután az V. Széchenyi térre nem kapott helyet, a X. kerületben magántelken állt fel és kapott engedélyt a rendőrségtől hajóhinták működtetésére.^[13] Egy másik kérvényen is feltűnik ugyanez a név, és mivel a beadványt jellegzetesnek találom, részletesebben idézek Zeller Mátyás 1900. július 26-i, 231 kor 50 fill. bér leengedéséért benyújtott kérvényéből: „miután az április és május hónapok olyan rosszak voltak, mindig eső és szél, nem kerestünk semmit, úgy hogy a társam Barokaldi Györgyné már nem bírta kitartani és június első napjában elment az üzlettel a Városmajortól és engemet ott hagyott, miután a hely most üres és én nem bírom annyit keresni...”. A tanácsi határozat egyébként a meghatározott ellenére hajthatatlan maradt (nyilván azt tapasztalták, hogy a június és július hónapok időjárása kirándulásra alkalmas volt), és valószínűleg fizetett is Zeller Mátyás, miután a csomóban peresedésnek nyoma nincs.^[14]

Bár vizsgálódásaim más irányúak, jó néhány számomra érdekes adatra bukkantam; ilyen pl. az, hogy a Magyar Mutatóanyagosok és Érdektársaik Országos Szövetsége vezetőségében gyakran előforduló név volt a Barokaldi.^[15] A vizsgált korszaknak már a legelején megvolt Barokaldi József hírneve, hiszen különben nem bírta volna meg őt a tanács a 25 éves koronázási jubileum városmajori népnünepélye szórakoztató látványosságainak megrendezésével. A kilencféle mutatóanyagos üzlet közt első helyen szerepelt a nagy Barokaldi-féle néparéna, vagyis cirkusz, a többi pedig: 1 panoptikum, 1 bűvészeti színház, 2 caroussel, 1 erőgép, 1 lövőde, 1 Paprika Jancsi színház, 1 gyorsfényképezési bódé. Belépti díjak fejében 5-10 Kr-t szedtek.^[16]

A népnünepélyeken (millennium, tavaszünnepek stb.) gyakran szerepeltettek artistákat is.^[17] A költőtanácsosok fellépésének több száz éves hagyományai voltak, Blondin 1864-es vendégszereplése kétségtelenül a világszínvonalat képviselte.^[18] Az állatkerti előadásokra külön ki fogok térni, itt csak érdekességként említem meg az 1896. június 27-29-re tervezett költőtanácsos verseny hirdetését, mely 1000 M díjat írt ki.^[19] Szemléltetésül említem még azt a plakátot, mely szerint Blondin utódja, Kaposztrini Natalez, Magyarország leghíresebb, 65 éves költőtanácsosa 15 m magas és 40 m hosszú kötélen dolgozott.^[20]

2.1.2. Kiállítások

Nagy múltra tekinthet vissza, de mára ez a szórakoztatás-fajta egészen ritkának mondható (Mme Tussaud panoptikuma). A különféle panorámák (városképek, égő városok, csatajelenetek stb.) és viaszalakok kiállítása^[21] a vásári mutatóanyagos bódék filléres látványosságai közé tartoztak már a reformkorban is. A századfordulón e műfaj tovább élt, említésre érdemes Reiner mechanikai plasztikuma, Lifka múzeuma és panoptikuma, a Winter Vilmos-féle panoptikum.^[22]

Az egyik legnagyobb menaszéria a következő látványosságokat ígérte Mű-múzeum és panoptikuma hirdetésében:^[23]

I. OSZTÁLY. Panoptika. Urak, hölgyek és gyermekek által is megtekinthető. – Láthatók a jelenkor uralkodói, fejedelmei, tábornokai és államférfiai, továbbá népfajok mind az 5 világrészből. – Banditák és mulattató jelenetek, emberi és állati csontvázak, cs. és kir. prágai és pathológiai műintézetből különös látvány: mechanikus mozgó csoportok, továbbá az alakzatok és mechanikai műemekei. Őfelsége Frigyes Vilmos császáron eszközölt műtét (gégemetszés) a jelenkor legnevezetesebb csoportozata. Új! Itt először! Pompás csoportozatok! Az Ezeregyéj című regényvilágból. A fekete nyakleves vagy a czivakodó inasok – nevetető csoportozat. Egy óriási Elefánt csontváza. II. Sándor orosz czár a halálos ágyon a Nihilisták dynamit merénylete után. Napoleon Lajos herczeg meggyilkoltatása a zulukaferek által Dél-Afrikában. E nagyszerű csoportozat még egyetlen múzeumban sem látható. Valeria Messalina római császárnő, feltüntetve az ő szépsége és kegyetlensége. Pályakoszorúzott műemek. Miss Ella világhírű akrobata-nő, ki a közönség legnagyobb bámulatára homlokán egy éles karddal balancziroz. Luigi Lucheni a királyné gyilkosa életnagyságú viasz alakban. Bresci Umberto olasz király gyilkosa.

II. OSZTÁLY. Anatómia. Csak felnőttek által tekinthető meg. 18 éves kortól fölfelé (Embriológia és Foetus.) A gyermek fejlődése 8 napos kortól világrajzotéig, továbbá az összes szülési segedelmek, műtétek, a császárvágás műtete. A spanyol inquisitio. A 15. 16. században készült kínzó eszközök eredeti nagyságban. A haldokló zuáv sziklán fekvő haldokló állapotban. Pályakoszorúzott mű

III. OSZTÁLY. Titkos Syphilis és bőrbetegségek, melyek az embernél előfordulnak. Mindezen tárgyak nemcsak látványosságok, hanem tanulmány szempontjából is ajánlhatók a megtekintésre, mivel az ember belső szervezete feltűnő módon látható. Katalógus a pénztárnál 20 fillérért kapható. Látható reggel 8-tól este 9 óráig. Helyárak: Panoptikum 30 fillér. Anatómiai múzeum 40 fillér. Egy jegy a 3 osztályra 60 fillér. A 2-ik és 3-ik osztályt csak 18 éven felüliek nézhetik meg. Tisztelettel: Kocza Antal és Fiai.”

2.1.3. A mozi

A mozi közvetlen elődei szintén a vásárokon jelentek meg. Angliában pl. egy 1825-ös „kukucsáló műsor”-t a mozi előzményeként tartanak számon.[\[24\]](#) Érdekes, hogy a legkorábbi magyar cirkusznyomatványok egyike is (1815: a korzikai csodalovat, egyensúlyozási és akrobatikus mutatványokat is hirdetnek ezen) valami hasonlót sejtet: „*A műsor fénypontját a fantasztikus 'Levegőképek' (Luftbilder) és optikai szemfényvesztések alkotják. Ezekben egykor élt és ma élő híres emberek jelennek meg a levegőben, a megszólalásig híven, a nézőkhöz közelednek, azután ismét eltűnnek a semmiben. Hogy ezek az optikai 'varázslatok' még meglepőbben hassanak a közönségre, a mutatványokat mesterséges mennydörgés és villámlás kíséri*”[\[25\]](#). Itt említendő előzmény lehet még Lankás Mátyás társulata, amely 1881-ben „*Gymnastika és ködfátyolképek*”-et hirdetett.[\[26\]](#)

A XX. század első felében sok cirkuszigazgató mutatott be hosszabb-rövidebb ideig filmvetítéseket (eleinte gyakran műsorszámként, a későbbiekben melléküzemágként), többek közt: Antalek, Donert, Dworzák, Jurnyk, Katona, Kratejl, Schneller, Wertheim, Wollner stb.

Néhány cirkuszigazgató mozitulajdonossá vedlett át, volt olyan cirkuszi üzletvezető, aki filmszínészek menedzselésével is foglalkozott, de a későbbiek folyamán, az 1950-es években különösen érdekes szimbiózist jelentett az ún. mozivarieté. Az artista-mukahelyek gyarapítása céljából vezették be azt a gyakorlatot, hogy sok helyen 50 filléres felárért a híradó és a nagyfilm közötti szünetben egy-két artistaszám szórakoztatta a moziba látogató közönséget. Viszonylag rövid életű és igencsak problematikus kísérlet volt, legalábbis erre enged következtetni a nagyszámú levéltári adat[\[27\]](#).

Külön könyvet érdemelne a filmművészeti vonatkozások vizsgálata kezdve Chaplinnal, az Orfei Cirkusz és Fellini kapcsolatán át, Menzel kötéláncosi múltjáig. Itt most csak azt emelném ki, hogy Franciaországban az 1960-as, 70-es években a legnagyobb utazócirkusz-érdekkeltséggel egy igen népszerű filmszínész, Jean Richard (Maigret felügyelő megszemélyesítője) rendelkezett, akinek a vadállat-idomításról könyve is megjelent[\[28\]](#).

A XIX. század végén, a kinetoscop bemutatása után néhány évvel a világ szórakoztatóiparában már általánosan elterjedté vált az új találmány hasznosítása. Az *Internationale Artisten Revue*-ben 1896-ban jelent meg az első olyan hirdetés, melyben filmek és vetítőgépek kölcsönzését ajánlották.[\[29\]](#) Olyan nagymértékű és gyorsütemű volt az új médium felfutása, hogy bő 10 évvel később külön rovat indult, „*Der Kinematograph*”[\[30\]](#), mely az első világháború kitöréséig folyamatosan mind nagyobb és nagyobb helyet töltött ki az újságban.

1907-ben a főváros közgyűlésén egy projectográf-színházzal kapcsolatos interpelláció alapján esett szó arról a szabályrendelet-tervezetről, mely „*a mulatók, a dalcsarnokok és egyéb látványos és mutatványos helyekre*” vonatkozóan egységesen adná meg a tűzrendészeti, életbiztonsági és kulturális előírásokat.[\[31\]](#)

Álljon itt csupán három példa a határterületeken mozgó életutakról: Thaler Ede előbb cirkuszigazgató, majd mozitulajdonos volt[\[32\]](#); Gustav Deutsch pedig amellét, hogy a Schmidt cirkusz üzletvezetőjeként tevékenykedett, egy filmszínésznőt is menedzselte.[\[33\]](#) Még az is feltételezhető esetleg, hogy Beketow Mátyás az 1920-as évek elején mozi érdekkeltséggel is rendelkezett.[\[34\]](#)

2.1.4. A sport

A sport és a cirkusz, annak ellenére, hogy nagyon szoros szálakkal kötődnek egymáshoz, alapvetően eltérő pszichológiai szükségleteket elégítenek ki. Anélkül, hogy az ösztönélet mélységesen ingoványos területére kalandoznánk, itt végletesen leegyszerűsített formában idézem Bálint Lajos gondolatát, mely szerint a sport az agresszív ösztönök megszelídítését, lekötését (a másik fél legyőzése, a felülkerekedés a cél), a cirkusz a játékosztön kielégítését szolgálja.

Siklóssy László nagy összefoglaló sporttörténeti munkájában az időrendnek megfelelően külön fejezetekben szól a cirkuszról. Meleg elismeréssel ír arról a fontos szerepről, melyet a cirkusz vállalt a sport szervezeti kereteinek kiépítése időszakában. Általánosságban véve azt lehet mondani, hogy a cirkusz minden szempontból előtte járt a sportoknak. Napjainkra a helyzet 180 fokos fordulattal változott meg. Ma a sportokban összehasonlíthatatlanul nagyobb tőkeerő, a csúcstechnika adta lehetőségek, invenció, képzett és jól fizetett munkaerő, szórakoztatási kapacitás, technikailag tökéletes tudás, hírérték, ismertség és elismertség, reputáció stb. van, mint a mi területünkön.

A mai viszonyok alapján az tűnne természetesnek, hogy a cirkusszal történő összehasonlításban a legnagyobb súllyal a torna sport fog szerepelni. Erről szó sincs. A századfordulón a tornasport a cirkuszhoz képest csak elenyésző eredményeket tudott felmutatni, a tornászok a cirkuszba jártak tanulni, még az 1930-as években is lehetett olimpiát nyerni olyan ugrássorozattal, amely a cirkuszban mindennaposnak számított. A munkásszarmazású fiatalok sokaságának jelentett felemelkedési lehetőséget a profi artista-hivatás.

A felszabadulás után ez a gárda adta az állami cirkuszvállalat kádereinek jelentős részét. A többhónapos külföldi utazások, a jó kereseti lehetőség (és talán az elismertség) a későbbiekben is sok tornászt vonzott a pályára. Ma már az élsportolók

nemigen állnak be artistának (legfeljebb a kanadai Cirque du Soleil-hez), az ő teljesítményük a standard elemeket illetően meghaladja a cirkuszban láthatókat. Persze csínján kell bánni az összehasonlítással. A sport lényege az összemérhetőség, a szigorú szabályokhoz való alkalmazkodás. A cirkuszban épp ellenkezőleg. A tornában tökéletesen gleichschlichtolt gépezetként működő gyerekekembereket látunk, a cirkuszban a familiáris háziipar termékeként jön létre az előadás. A tornász csúcsmórára időzít, húsz éves korára veterán. Az artista nap mint nap ledolgozik, hidegben, melegben, esőben, sárban, a legkülönbözőbb körülmények között – lehetőleg évtizedeken át.

Az akrobatikát természetesen alapvető elemnek kell tekinteni, mint meghatározó összekötő kapcsolatot, de azt a cirkuszi előadás kódjaként egy későbbi fejezetben fogjuk számba venni. Itt, ebben az alfejezetben két sportágat kell megtárgyalni, a lósportot és a birkózást. Az előbbi jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni.

2.1.4.1. A lósport

Az ókori cirkuszok és hippodromok sem időben, sem tematikailag nem tartoznak vizsgálati körömbé, amint fölösleges lenne elidőzni a középkori lovagi játékoknál is, de mindenképpen említést kell tennünk a lovaglás kultúrtörténetéről. Harcászati és közlekedési, szállítási szerepe mellett évszázadokon át nagyon elterjedt főúri passzió is volt.

A kúriákon élő és vadászokat rendező nemesség életformájának természetes kiegészítője volt a lovaglás. A gyerekek pónilovon kezdték a művészet elsajátítását, a normál méretű lóra való áttérés pedig játékos voltizsálást, lovastornát jelentett. Az oktatói feladatot megfelelő gyakorlattal, és pedig gyakran cirkuszi gyakorlattal rendelkező szakemberek látták el. A korai modern cirkusz a lovasművészetének köszönhető, hogy a főnemesség pártfogását is élvezte, ill. minden bizonnyal éppen a pártfogásnak köszönhető, hogy a lovas produkcióknak meghatározó jelentőségük volt több mint száz éven keresztül.

Szükségesnek látszik, hogy erről a jelenségről legalább egy rövid összefoglalást felvillantsunk az egyetemes cirkusztörténeti könyvek alapján. Köztudott, hogy a XVIII. században a felvilágosult abszolutista udvarok intézkedései nyomán váltotta fel a bandériumokat a professzionális hadsereg, melyben a lovasságnak kiemelkedő szerep jutott. Európában két nagy lovasiskola létezett, az angol és a spanyol.

Jean Porté, aki 1780-ban alapította meg az első bécsi cirkuszt, elnyerte Mária Terézia császárnőtől a különleges lovászmesteri címet. 1775 táján ő volt Ausztria hőse. Városról városra utazott egy akrobatikus lovasokból álló társulattal, és rendkívül népszerű volt a lovastisztek körében. Amikor társulatával belépett a városba, a helyőrségi ezred trombitásai és üstdobosai a cirkusz elé vonultak, és fanfárszóval haladtak egészen addig a negyedig, ahol a fellépésre sor került. A társulat sztárja Hyem volt, akitől állítólag Mária Terézia parancsra kényszerült eltüntetni a komornáit. A XVIII. sz. végén Pierre Mahyeu is elnyerte Bécsben az „Ő Császári és Királyi Felségének lovászmestere” címet, a XIX. sz. második felében is több cirkuszigazgató dicsekedhetett különféle lovászmesteri címekkel, így Ciniselli, Soulliere egyenesen a török szultán magasrangú kitüntetését viselhette. (Wulff Ede, a budapesti állandó cirkusz építetője 1892-ben négy belga és egy bajor kitüntetést tudhatott magáénak[35].)

Magyarországon a reformkorban az arisztokrácia legkiválóbbjai bábáskodtak a polgári intézmények megalakításánál. A korai társasági élet egyik legfontosabb színtere a lósport lett. Ennek fellendítésében Széchenyi István is jelentős szerepet játszott, többek közt „A lovakról”[36] is adott ki könyvet. Az első lófuttatást Pesten 1828-ban tartották. A helyszínt, a személyeket, az idomítási technikákat illetően a reformkor cirkuszai számtalan szállal kötődtek a lósporthoz. A XIX. század folyamán írt cirkuszi tudósítások a lovaglás iránti nagy érdeklődést és alapos szakismeretet tükröznek.

A nagy cirkuszok műsorait a főnemesség és a királyi családok is gyakran látogatták. Hazánkban közismert volt Erzsébet királyné lovasszenvedélye, és mivel őt a történeti anekdotakincs alapján privátim Magyarország királynőjének szoktuk tekinteni, bizonyosan nagy befolyást gyakorolt a közvélekedésre. Számunkra ez a közvélekedés a fontos, nem pedig a történettudományi hitelesség, ezért illusztrációként bemutatok itt néhány hosszabb idézetet egy nagyon decens, a pöttyös vagy csíkos leányregény-sorozat stílusát közelítő élettörténetéből[37].

Erzsébet általában irtózik az ünnepektől, de egyben az április 29-i népnépvénben, öröme telik, mert amit Renz műlovastól lát, mindez az ő szeretett szülőföldjére, az apjára, meg az apja müncheni cirkuszszünetére emlékezteti. Igaz, Renz ki is tesz magáért. Középkori ruhába bújtatott személyzet 60 paripát vezet végig a Práteren ragyogó menetben, csupa pompás fajló. A Feuerwerksplatzon, a harmadik kávéháznál, megállapodik a cirkuszkirály. Tizenkét fehér, meg tizenkét fekete lóval négyest táncolnak. Végül valamennyi lovas félkörbe áll, negyvennégy furcsánál-furcsább ember- meg állatformájú léggömböt eregetnek a levegőbe. Renz úr pedig pompás fehér arabménjén a magas iskolát lovagolja. Máskor Erzsébet alig győzi bevárni az ünnepek végét, ezúttal alig lehet elvinni, s amikor a császár sürgeti, figyelmezteti, a császárnő azt mondja neki hazamenet: – Hát ez nagyon szép volt, igazán nagyon szép. Evvel az emberrel feltétlenül meg kell ismerkednem. (41.o.)

Lassan lovagolni is kezd újra. Lelkesedéssel üdvözlí kedvenceit az istállóban (95. o.). Öltözködés közben magyarul beszél a komornájával s csak azután fordul tornaszereihez, a gyűrűkhöz és súlyzókhöz, hogy gyakorolja és acéolja testét, hogy minél hamarabb elhessege betegségének minden emlékét s megszerezze azt a rugalmasságot, amely nélkül nem élhet kedves foglalkozásának, a lovaglásnak (97. o.)

Egy ízben valami vándorkomédiás vetődik hozzájuk. Szelídített medvét hoz magával s ezzel teljesen boldoggá teszi a kis Valériát, de lehet, még boldogabbá magát Erzsébetet. Erzsébet megtáncoltatja a medvét, egy almát vet a tóba, a medve utána ugrik, boldogan paskolja a vizet s úgy uszkál benne, akárcsak egy ember. Gőzhajó közeledik, a medve megijed, nagyot morog s partra üszik, hatalmasakat ugrálva. A medve oly szelíd, hogy bátran meg lehet cirógatni s túri, hogy kézből etessék. Erzsébet a legszívesebben itt fogná és magával vinné Ausztriába. „Hétszáz forintba kerül” írja félre nem érthető célzással Ferenc Józsefnek. (170. o.)

Az apjáról, Miksa hercegről azt mesélik, hogy egy ízben ezt mondta: – Ha nem lennének hercegek, akkor bizonyára műlovasok volnánk (216) Mint mindig, amikor különösen ideges és különösen aggódik, Erzsébet most is megkettőzi testgyakorlatait. Ezidén lovaslázának tetőpontján áll. A lovasvadászat és az iskolai lovaglás már nem elégíti ki, holott naponta több órán keresztül foglalkozik rendszeresen vele. Többet akar. Szeretne olyan tökéletességre szert tenni, amint a cirkuszban látott. Éppen most érkezett Bécsbe Renz Ernő Jakab, a róla elnevezett híres világcirkusz megalapítója. Kötéltáncos fia, s valóságos művészetre tett szert a maga szakmájában. Világraszóló vállalkozással fejlesztette cirkuszát, amelyben a képzelhető legpompásabb és mesébe illő idomított lovakat látni. Az emberek, s köztük mindenekelőtt Erzsébet, különösen a cirkusz tulajdonosának lányától, Elizától vannak elragadtatva. Erzsébet szolgálatába fogadja Renz egyik belovaglóját, Hüttemannt. Az udvari istállókhöz kis kerek lovardát függesztenek s négy igazi cirkuszlovat vásárolnak. Köztük van a híres 'Avolo', amely térdreereszkedik a nyeregben ülő Erzsébettel együtt. Renz Eliz oktatja Erzsébetet. Erzsébet csak attól fél, hogy távollevő férje a nyilvánosságra való tekintettel rossznéven veszi tőle a dolgot és ezért megnyugtatta, hogy Eliz nagyon tisztességes lány. A német követőtől tudja, hogy Berlinben is oktatja a hölgyeket. Erzsébet többször egymagában vagy Valériával kettesben eljár az előadásokra, amelyek ilyenkor végtelen hosszúra nyúlnak, mert Renz a császárnő tiszteletére mindenféle számot iktat a műsorába. A császárnő úgy örül neki, akárcsak egy gyermek. Nemcsak a lovakért lelkesedik, hanem a vadállatokért is. Nem tud betelni velük. A némajáték és más dolgok viszont untatják. (233-234. o.)

Mostanában Erzsébet különösen a cirkuszlovakat kedveli. Elviszi őket Ischlbe, ahol naponta idomítja őket és egy kis ugró- és idomítóiskolát akar berendezni „egész hátul a kertben, ahol nem látják” (246. o.) Gödöllőn szinte már csak a lovasiskolában fogad. ... azzal vigasztalódik, hogy a páratlan, világhírű spanyol lovasiskolában órát vesz majd a „magas iskola” művészetéből. (249. o.) Gödöllőn él, kedves lovai mellett. Itt vannak remek fehér paripái, „Flick” és „Flock”; ezt a két lovat ő idomítja. A kis lovasiskola közepén áll, kezében cukor és kenyér, a lovakat egyszerre engedik be különböző oldalról, úrnőjük felé végtatnak, akitől mindig kapnak valami jót. Pontosan Erzsébet előtt megállnak. Egyik kedves mulatsága, hogy az idegeneknek bemutatassa, amikor a lovak hirtelen beszáguldanak. A nézők ilyenkor megrettennek. (257. o.) „Majestoston”, a nagyszerű lipicain, 'lançade' és 'ruade' figurákat próbál ki a királyné, ez a lovaglás magas iskolája. Nemcsak gyakorlatilag, hanem elméletileg is továbbképzte magát a lovaglásban. Könyvtára ebben az időben számtalan a lóról és lovaglásról szóló könyvvel, lovaslónaptárakkal és hasonlókkal gyarapodik. Ehhez járulnak az akkori legújabb keletű tanulmányok a torna köréből, és arról, hogyan lehet a testet sporttal és testgyakorlatokkal a legjobban megedzeni.” (265. o.)

Természetesen nem gondolható ez a lovasszenvedély tipikusnak az arisztokrácia körében, mindazonáltal, mivel a cirkuszosok „testközele” kapcsolatban álltak a főnemességgel, társadalmi presztízsük viszonylag magas lehetett.

A lósport a reformkortól kezdődően szoros szálakkal kötődött a cirkuszhoz. A nemes ifjak lovaglásoktatása, mint már említettük, inkább lovastornának számított, melyben cirkuszizagatók és/vagy lovászmesterek látták el a tréner szerepkörét.^[38] A XIX. század folyamán írt cirkuszi tudósítások a lovaglás iránti nagy érdeklődést és alapos szakismeretet tükröznek.^[39] A lósporttal kialakított szoros kapcsolat a századfordulón is fennállt, nem véletlen pl., hogy a legnagyobb utazócirkuszok a Tattersall területét bérelték ki vendéglátó céljaira, ugyanitt tartotta és trenírozta lovait Beketow Mátyás, Barnum pedig lovas versenyeket is hirdetett itt.

A „lovarda” kifejezés bizonyos esetekben megnehezítheti az intézmény működési körének megállapítását. A műsor leírása vagy a híryanag ad eligazítást arról, hogy cirkuszi előadásról van-e szó.^[40] Előfordul a két szórakozási forma kombinációja is, az előbbire példa Salamonski Hippodromja, az utóbbira pedig Reymetter Árpádé.

Albert Salamonski az egyetemes cirkusztörténet legnagyobb alakjai közé tartozik. 1893-ban bérelte egyik társulatával Wulff városligeti cirkuszát, a VII. ker. Csömöry úton pedig Hippodromot nyitott: az épület állítólag olyannak készült, mint a párizsi, sőt még nagyobbak; különös figyelmet érdemel, hogy a manézszt 63 m átmérőjűnek tervezték (az általánosan elfogadott szabvány 13 m), az épületet és a műsort római hangulatúnak hirdették.^[41]

Egészen másfajta Hippodrom lehetett a Városligetben Reymetter Árpádé, melyről a szaklapban 1909-ben jelentek meg híradások. Artistaszezonja március 15-től november 1-ig tartott,^[42] az előadásokra 3-tól 11 óráig került sor, de az üzlet reggeltől éjszakáig tartott nyitva. A 15 m átmérőjű manézsban lovaglási leckéket lehetett venni, hátslovakat bérelni. Az újság címképe ábrázolja a lovardát: urak és úrhölgyek lovagolnak egy manézsban, a magas piszni (a porondot körülvevő dobogó) és a fal közt lehet álldogálni, büfé, zenekar (4 rézfűvós, 1 dob), kördrapéria, díszek, zászlók láthatók a képen, középen két nagy lámpa lóg.^[43]

2.1.4.2. Birkózás

A hagyomány szerint az első ilyen sportrendezvény 1835-ben volt Pest-Budán, amikor Dupuis, a „Herkules” az általa legyőzött birkózókat egymással szemben állította ki versenyre. Az 1850-es évek erős embere Toldi János volt. A XIX. század végére pedig a legtöbb cirkusznak megvolt a saját atléta-díjbirkózója, a nagy cirkuszok pedig nemzetközi bajnokságokat rendeztek.

Ha nem is mélyedhetünk bele a sporttörténeti vonatkozások feltárásába, legalább a Czája testvérek (József, János, Bertalan) nevét meg kell említeni, akik a legnagyobb birkózó versenyeken szerepeltek és nyertek el sok kimagasló díjat. Az első világháborút követő néhány évben a ligeti kis cirkuszt bérelték, az 1930-as, 40-es években pedig Magyarország egyik legnagyobb utazócirkusza volt a Czája cirkusz.

Az első világháborúig a birkózás inkább a cirkuszporondon volt otthonos, a nagyobb versenyeket nagycirkuszok igazgatói hirdették meg. Néhány cirkusz nevében is szerepelt a „sport” kifejezés: Fekete Ede első Universal Sport Cirkusza; William & Fred Circus Sport; Sport Circus Variete stb.[\[44\]](#) Emellett gyakorlatilag minden cirkusztípusban a díjbirkózás jelentette a legfőbb attrakciót. A vendégszereplés végére időzítették pl. a nemzetközi birkózóversenyt, mely természetesen ritka csemegének számított, s leginkább a nagyvárosokban fordulhatott elő. A társulatoknak azonban megvolt a saját atlétájuk, aki erőművészként dolgozott a műsorban, s a felhívások nyomán jelentkezett helybeli erős emberekkel birkózott meg az előadás végén.

A békés együttélés erőviszonyait példázza az a levéltári jegyzőkönyv, mely szerint Beketow Mátyás cirkuszigazgató városligeti épületét 1910. március 5-6-7. napjára készséggel és díjtalanul átengedi a Budapesti Posta- és Tisztviselők Sport Egyesületének az egyesület által az Európa-bajnokság amatőr birkózóversenye céljaira.[\[45\]](#) Az IAR 1908-tól[\[46\]](#) külön rovatot indított a sporttevékenységek ismertetésére, mely rovat egészen a lap megszűntéig teljes rendszerességgel megjelent. Az újságban 1906-tól fordultak elő gyakran birkózók hirdetései[\[47\]](#), eleinte inkább egyes birkózók hirdettek, a 10-es években viszont inkább birkózó csoportok ajánlkoztak, s a cirkuszigazgatók kereslete is csoportokra irányult. 1910-ben női birokversenyt is hirdettek.

A cirkuszi birkózások gyakran botrányos következményeikkel hívták fel magukra a figyelmet: 1893 októberében Nagy János cirkuszigazgatót leszúrták; Érsekújváron a helybeli jelentkező olyan súlyos belső sérüléseket szenvedett a birkózás során, hogy másnap meghalt; a cirkuszi birkózóversenyt követően a cseh-magyar ellentét községi verekedésben csúcsosodott ki.[\[48\]](#)

2.1.5. A menaszéria

A menaszéria, vagyis az utazó állatkert valamilyen formája az írott történelem folyamán mindig és majdnem mindenhol felbukkant. Az ó- és középkori medvetáncoltatók (ha nem csupán egyetlen komédiás produkciójaként mutatkoztak be) rendszerint ritkaságszámba menő állatok felvonultatásával keresték kenyerüket. A XVI. sz. végéig gyakorlatilag minden egzotikus szárazföldi emlősállatot (zsiráf, elefánt, tigris) megtekinthettek Európa városaiban.

Az Országos Széchényi Könyvtár Plakáttárának talán legrégebbi darabja egy ilyen gyűjteményt hirdet, 1792-ből. A reformkori utazó menaszériák között kutya- és majomszínházak[\[49\]](#) is akadtak, de ezek a századfordulón már meglehetősen szegényes társaságok lehettek.[\[50\]](#)

Társadalmi mobilitásra utal, hogy korábbi vagy későbbi nagyobb cirkuszi vállalkozók vagy artisták családi neve is felbukkan közöttük: Cremser igazgatásával Plesz és Csapó János Varieté és Kutyaszínháza; Dubszky Antal Kutya és Majomcirkusa.[\[51\]](#) A legtöbb plakát Spinetto József Majomszínházáról, Precht Hermann Kutyaszínházáról (toskánai nagyhercegi elismertetést hirdetett 1900-ból) és Precht Majomszínházáról (Frigyes és Izabella főhercegi pár előtti 1902-es fellépést hirdetett) maradt fenn; feltehetően ezek lehettek a legnagyobb ilyen jellegű üzletek.[\[52\]](#)

A tényleges menaszériák fő látványosságai a vadállatok voltak, s a korszakban már a cirkuszi számok sorozatának előadása gyakorlatilag elengedhetetlennek tűnt.

Montenegro Ede 1886-ban A. Bach-hal egyszer már járt Pesten.[\[53\]](#) A főváros 1890 december 15-től engedélyezte neki 4 havi időtartamra az előlegesen lefizetendő 500 forint bérátalány ellenében, a megfelelő közegészségi, köztisztasági és tűzrendőri rendszabályok betartása mellett állatsereglete műsorának bemutatását.[\[54\]](#) Montenegro állatkertjének és műsorának leírását, sőt a tulajdonos életrajzát is közölte a Budapesti Universum.[\[55\]](#)

Ez a deszkaépületben bemutatkozó menaszéria is leginkább cirkusznak volt tekinthető. Bár nem tartozik szorosan tárgyunkhoz, itt kell említést tenni a pesti Hetz-színházról, annál is inkább, mert ez szolgált helyszínül az első modern cirkusznak tekinthető előadásnak, Kolter és Wieland angol műlovarok 1798-as fellépése alkalmával. Az ókori venatióra emlékeztető állathecc Gvadányi-féle leírása teljes terjedelmében megtalálható Zoltán József könyvében.

2.1.6. A budapesti állatkert

A világvárosok nagy állatkertjeihez hasonlóan a XIX. sz. közepe táján alapították a budapesti Állat- és Növénykertet (1866), éspedig azon a külvárosi területen, a Városligetben (Stadtwaldchen), mely a XVIII.-XIX. sz. fordulójától kezdve fokozatosan épült ki egyszerű szórakoztató területből vigalmi övezetté. A liget artiztikumáról egy művészeti folyóirat 1911-ben a következőket írta: „*az olcsó malter ruhába öltöztetett városliget groteszkül igaz tükre a mi fővárosunknak.... olyan fontos és izgató problémánál, mint a városliget is, a szabadjára eresztett pallérfantázia aztán olyan dolgokat produkál, mint a mostani városliget... Mert talmi ott kint minden. A kő, a fa a vas is. És benne az emberek is.*”[\[56\]](#)

Szépészeti szempontok alapján az esztéták silánynak ítélték a ligetet, mint mulatóterület azonban feladatát remekül ellátta.

A liget legfontosabb intézménye tehát 1966-tól az állatkert volt. Dr. Gyenes Rózsa kis összefoglalójából kiderül, hogy már 1868 előtt meghonosították itt a szórakoztató mutatványokat. A szerző szerint 1873-tól „*ez a 30 év szégyenfolt a magyar kultúrtörténetben. Serák, mint látni fogjuk, mulatóhelyet, cirkuszi mutatványos bódét teremt a kultúrintézményből*”, vagyis az állatkertből.[\[57\]](#)

1893-ban kocsikázó és lovaglólóhelyet készítettek, 1896-ban megnyílt Ósbudavára, valamint „*tengeri ütközet*” látványosságot mutattak be, 1897 egyik szenzációja a kalmük férfiak, nők és gyerekek egzotikus bemutatója volt. 1904-től a mutatványok (medve-, kecskeidomítók) kevésbé vonzották a közönséget, a Krausz és Bettelheim rövidárucég bikaviadalt rendezett. „*1907 október 30-án a törvényhatósági bizottság határozatot hozott: az Állatkert területén levő mutatványos telepek bérjövendelmét az Állatkert kapja. Szóval, még nem számolták fel a mutatványokat. De hozzáértő, becsületes, haladó gondolkodású emberek kezébe került az Állatkert sorsa.*”[\[58\]](#)

A pesti állatkerti-részvénytársulat már alapszabályaiban leszögezte, hogy az intézmény célja a természettudományok iránti érdekek ébresztése és terjesztése, „*valamint művészeti tanulmányokra alkalmat nyújtani, és egyszersmind vendéglő és koronként zene hozzájárulásával a közönségnek kellemes mulatóhelyet szerezni.*”[\[59\]](#) A cirkuszi jellegű mutatványok szerepeltetése a közönség szórakozási igényeinek természetes kielégítését jelentette.

1889-ben az állatkert nagyszámú közönséget vonzó, fő látványosságát Anastasini és Biasini csoportjának, „*a levegő tornászainak*” 80 lábnyi magasban kifeszített sodronyon bemutatott produkciója jelentette.[\[60\]](#) 1890 végén a szaklapban foglalkoztak az állatkerttel, eszerint Wildmann Rudolf, az állatkert főügynöke eddig is szenzációs produkciókat szerződtetett, mint Blondin, Leona Dare vagy Spelterini, s a későbbiekre vonatkozó tervei hasonlóan kielégítőek (pl. Weltruf menaszériája).[\[61\]](#)

A főváros tanácsának közgyűlése több alkalommal foglalkozott Ós-Budavára mulatóhely megnyitásával, üzemeltetésével kapcsolatos ügyekkel.[\[62\]](#) s a millenáris évben kiemelten az egyéb látványosságokkal is. Az Állat- és Növényhonosító, mint rendesen, a megfelelő előírások mellett (az építmények stb. a kiállítás befejeztével lebontandók; fát, cserjét kiválni tilos) kapta meg az engedélyt a nyári idény alatt tervezett mutatványokra. Ezek közül különösen kiemelt volt egy bizonyos „*Ballon Captiv*”, valamint „*az állatkert taván apró, villamos erő által hajtott miniatúr tengeri hajócskákkal történő tengeri csaták stb. bemutatása*”[\[63\]](#)

Egy másik állatkerti látványosság (1904-ben), mellyel a közgyűlés többször foglalkozott, a bikaviadal volt. Ez a vállalkozás, a nagy reklám (és megütközés) ellenére sem volt sikeres. Az idegenforgalom nem nyert vele, a pletykák szerint az állatokat narkotizálták, azért voltak olyan méltak, s így nem vonzották a közönséget. A várt botrány elmaradt, az ügy szép csendesen kimúlt.[\[64\]](#)

Talán a látványosságok is közrejátszottak abban, hogy az állatkert közönsége úgymond lezüllött. A kertet 1908-ban vásár- és ünnepnap délután „*semmiféle figyelmeztetésre nem hallgató, a tulajdont egyáltalában nem tisztelő, teljesen fékevesztett közönség látogatja*”, az állatokat kínozták, az ültetvényeket rongálták, a közvagyonban kárt okoztak. Az egy egyenruhás rendőrszem és a városi szolgák nem voltak képesek fenntartani a rendet, ezért a város a rendőrfőkapitánytól (du. 1-től a 8 órai zárlatig) 5 egyenruhás rendőr kivezénylését kérte és kapta meg.[\[65\]](#)

Az IAR címképeinek és hirdetéseinek ajánlattételre (offerálás) és szerződésajánlatra történő felhasználása csak az 1900-as évektől jött igazán divatba. Az állatkert titkára és házi ügynöke, Árpád Reymetter is élt a lehetőséggel, az áprilistól szeptemberig terjedő szezonra szabadtéren bemutatható egzotikus népcsoportokat (Völkergruppen), vadállat-idomításokat és nagy artistaszámokat (Schaunummern) keresett.[\[66\]](#)

Az egzotikus csoportok bemutatásának divatja inkább a 70-es, 80-as évekre tehető, de még 1892-ben is hírül adták, hogy a „*Kolibri-karaván*” az állatkertben a rossz idő ellenére egy hónapig is képes volt vonzani a közönséget, az ünnepek alatt előfordult, hogy 3000 néző is megcsodálta az előadást.[\[67\]](#) A leghíresebb etnográfiai látványosságot Hagenbeck állatkerti bemutatkozása jelentette.[\[68\]](#) Előfordult, hogy az állatkertben utazó menaszéria mutatta be műsorát, mint pl. 1902-ben Kocka Antal és fiai, 1906-ban Jerovov Kocka.[\[69\]](#)

Az állatkerti artizaműsorokat természetesen a vad- és vegyesállat-számok uralták. Általában olyan kiváló idomárokat szerződtek, akik a világ élvonalát képviselték, s legtöbbjük nevét az egyetemes cirkusztörténet legelső között tartják

számon: Tilly Bébe (12 oroszán), Roberto (10 jegesmedve), Louise Mary (7 jeges-, 5 barnamedve), Las Corridas (bikák, kutyák), Roberto (5 jeges-, 2 barnamedve, 2 kutya), Richard Sawade (oroszánok, tigrisek, jeges- és örvösmedvék, kutyák).[\[70\]](#)

Az egyéb látványosságok közül címképre került – talpig páncélban – Josef Brunner, a dunai hős.[\[71\]](#) A korszak legtipikusabb nagy látványossága, a magasdrót szintén szerepelt az állatkerti műsorok között.[\[72\]](#)

Itt kell még megjegyezni, hogy a budapesti nagycirkusz igazgatói nemegyszer ajándékozták meg az állatkertet ilyen-olyan állatokkal, és természetesen üzleti kapcsolat is lehetett az állatkert és cirkuszigazgatók, artisták közt. Reymetter pl. kiválóan idomítható tevéket ajánlott eladásra, Hagenbeck pedig az állatkert szállítói közt szerepelt.[\[73\]](#)

2.1.7. A színház

Elég csak a távoli országokra vagy a commedia dell'artéra, különösen pedig az avantgárd kísérleti műhelyek darabjaira utalni – a színháztörténet fejezeteiben gyakran feltűnnek nemcsak bohócszerű komikus figurák, hanem akrobatikus produkciók is. Az ilyen jellegű színházi mutatóanyagok felkutatása messze meghaladná e könyv kereteit, de az utolsó fejezetben elemezni fogom azt a mozdulatművészeti irányzatot, amely veszélyezteti a tradicionális cirkusz életben maradását.

A XIX. sz. közepéig a cirkuszi produkciók jelesebbjei a színházakban jelentek meg, azok műsorpolitikáját ugyanis mindig meghatározta a haszonelvűség is, hiszen létük függött a bevételektől, márpedig a közönség szélesebb rétegeit a látványos, mulattató szórakozási lehetőség vonzotta. Itt most csak néhány példát sorolok fel azok közül, amelyeket emlegetni szoktak a magyar cirkusz (vagy színház) történetéből.[\[74\]](#)

1837-ben a Budai Színkörben Regenti és Gautier urak műsorán gimnasztika, erőművészet, bohózat, tűzijáték és lovas ütkezetek szerepeltek. A Budai Városi Színházban mutatkozott be 1838-ban Averino Mihály akrobata és gimnaszta társasága, a pesti Nemzeti Színház pedig Pietro Bono tagfintorgató társaságát léptette fel. A század második felében a Népszínházban dolgoztak artisták, 1868-ban pl. a japán Sárkány társulat (lábikária, bűvészet, akrobatika, egyensúlyozás). A Nemzeti Színházban lépett fel Klischnigg a „*Joko, a szentdomingói majom*” c. darab főszereplőjeként. A legnagyobb bűvészek a fővárosi és vidéki színházak gyakori vendégei voltak (pl. Bosco, Hermann stb.)

A XIX. század középső felében igen gyakori volt, hogy varietétársulatok, artistaprodukciók színházakban tartottak előadást. A századfordulóra ez a gyakorlat minden bizonnyal megszűnt, a cirkuszépületnek színházi célokra történő felhasználása viszont előfordult egyrészt a cirkuszépület kikölcsonnésével, másrészt végleges átalakítással, mely gyakorlat a színháztörténetből is ismert.[\[75\]](#)

Ez utóbbi esetre lehet következtetni egy fővárosi levéltári iratsomó alapján.[\[76\]](#) Az iratok közt található terv szerint (melyen azonban nincs feltüntetve a bérlő neve vagy az iktatási szám) kétségtelen, hogy cirkuszépületről van szó, a korai színházcirkuszok elrendezésében: 9 m átmérőjű manézs körül 12 sorban futnak körben az ülések, hátul 7,68 x 4 m-es színpad, feljarrattal a zsinórpadlásra, jobb oldalon a zenekar. Az épület egyéb helyiségei: 2 db szoba, egy női és egy férfi ruhatár (nyilván öltöző), egy 3,16 x 4,80 m-es istálló és egy kamra, a bejárat két oldalán pénztár. Hátul udvar, árnyékszék nincs jelölve. A mérnöki hivatal az építési engedélyt kiadni javasolta, ha a nézőteret mindkét oldalán 1,30 m széles közlekedővel két részre osztják; a közlekedő utak szélessége 1,30 m, a kijáróé 1,60 m; a menage [sic!] mellvéd fala legalább 0,6 m magas; az ülések 0,40 m szélesek, az ülések közti tér 0,60 m széles; a kéményeket az udvar felőli falba helyezik, az egész arénát körülvevő fakerítés 2,00 m-nél nem magasabb; az istállót csatornázzák; az istállóhoz, valamint az árnyékszékben szabályszerűen falazott és boltozott pócegdöröt építenek.[\[77\]](#) A mellékelt „*költségvetés egy a városligetben (:népliget:) építendő magyar 'Múarána' részéről*” szerint a tervezett teljes összeg (osztr. ért. firt.): 7893,96.[\[78\]](#)

Az építési előkészületek 1892 őszén zajlottak, a bérleti szerződést Pollantz sz. Balázs Terézzel és Lázár Mihállyal decemberben kötötte meg a Tanács, „*kizárólag magyar nyelvű előadásokkal műszinkör üzlet céljára*”.[\[79\]](#) Megelőzőleg az 1892-es nyári szezonban Pollantz né már bemutatta előadásait, mégpedig „*testgyakorlati és ezzel összefüggő mutatóanyagok*”-at, a jelek szerint nem nagy sikerrel, mert szeptemberben kérte a 150 firt bérleti hátralék elengedését, „*minthogy üzletet egyáltalában nem csináltam, hanem mindenemet elvesztettem*” - írta. Ugyanezen az előadói íven azonban október 14-én a gazdasági hivatal igazolta, hogy az összeget befizették, sőt október 18-i kérvénye szerint a bérlő pénzesztársat is talált Lázár Mihály személyében, s megindultak a fenti előkészületek, ill. köttetett meg a bérleti szerződés.[\[80\]](#)

A múarána (műszinkör-cirkusz) sorsa a továbbiakban igencsak viszontagságos volt. Lázár Mihály 1893. április 27-én jelentette, hogy az épület elkészült, május 8-án kiadták a lakhatósági engedélyt, de a bérleti szerződést már május 12-én átruházták Szeletzky E. Lajos építészre (a költségvetés készítőjére), aki viszont többszöri felszólítás ellenére sem mutatta be a tűzkár elleni biztosítást, és a már folyamatban volt előadásokat minden előleges bejelentés nélkül beszüntette.[\[81\]](#)

A múarána története 1896 tavaszán zárult a gazdasági hivatal átiratával, mely szerint Lázár Mihályné az épületet színházzá alakítván, tűzkár elleni biztosítást kötött.[\[82\]](#)

Külön kell megemlíteni Max Reinhardt kísérleteit, ill. a Beketow cirkusz épületében tartott Oedipus király előadásait. [83]

2.1.8. Varieté, orpheum

Az előadóművészetek többsége viszonylag jól körülhatárolható intézményekben jelenik meg: színház, cirkusz, opera. Vannak azonban olyan vegyes műsorok is, melyek megjelenési formáinak részletesebb differenciálására nem vállalkoznák (vaudeville, music hall, bretli, orpheum, zenés kávéház, kabaré, esztrád, revü stb.), ezeket a „variété” kategóriájában foglalom össze. Ezek a műsorok kifejezetten a felnőtt közönségnek készülnek, ízlésviláguk polgári, félvilági igényeket elégít ki.

A variété jellegű szórakozóhelyeket az jellemzi, hogy színpadon (gyakran a közönség étel- és italfogyasztása közben) ének-, zene-, tánc- és artistaszámokból álló, megrendezett, állandó műsort mutatnak be. Az artisták gázsiját a ház igazgatósága fizeti, szemben a dalcsarnoki előzményekkel, ahol az előadók fellépése esetleges volt, a számok bemutatása után a közönség borralalója tette ki a fizetséget.

Napjainkban szerte a világon csökken a variéték száma, ill. a kisebb méretű helyiségek rendre bezárnak. Ma Budapesten ilyen színház egyáltalán nem működik (az 1950-es években két-három variété is működött itt: Tarka Színpad, Budapest Variété és több évtizedig volt közkedvelt a körüti Kamara Variété), és azoknak a mulatóhelyeknek a száma is csökken, amelyek elvéve még alkalmaznak artistaszámokat.

Az esti és éjjeli szórakozóhelyek alapításának láza a XIX. sz. közepétől kezdődő időszakra esik. Pesten az első variétéársulat az 1860-as években alakult, a Király utcai Kék Macskában. A századfordulón a legkedveltebb mulatóknak a Somossy és a Fővárosi Orfeum számítottak. Színpadaikon a leggyakrabban szereplő zsánerek a következők voltak: énekes-táncos, zenebohóc, bűvész, akrobata, kaucsuk, céllövő, kerékpáros, kisállatszámok stb.

Ezek a szórakozóhelyek szerződtettek műsoraikba néhány artistaszámot is. A mai gyakorlattal összevetve meglepőnek tűnik, hogy nem csupán az ún. variétészámokat, hanem kimondottan cirkuszsámokat is szerződtettek a mulatók. Szemléltetésül az állatszámokat hozom fel példának: ma is igen gyakori a variétészínpadokon a galamb-, a kutyaszám vagy a vegyes kisállatszám (majmok, kutyák, macskák, galambok stb.). [84] Ezek természetesen a vizsgált korszakban is megtalálhatók voltak, a lovon bemutatott idomítás viszont már csak nagyobb helyiségben jelenhetett meg, de pl. a Leonidas-féle csoport is nagyon drága és helyigényes produkció lehetett; hirdetési fényképükön ugyanis több tucat kutya és az idomáron kívül még hat kiegészítő férfi látható. [85] Nem tekinthető variétészámnak Rudesino Roché 12 farkasával vagy Charles Prinze 4 medvéjével. [86]

A leggyakrabban szereplő zsánerek természetesen a bűvész, zenebohóc, énekes-táncos, céllövő, akrobata, kerékpár stb. számok voltak.

Külön kell szólni a vidéki vándortársulatokról, melyek rendszerint szolid, családi műsort és természetesen világvárosi színvonalat hirdettek; szállodák nagytermében, kávéházakban mutatkoztak be. [87] Hirdetéseikben gyakran utalnak arra, hogy erkölcsi szempontból a legnagyobb elővigyázattal élnek, és külön jelzik, ha valamely előadás gyermekek számára nem ajánlott.

Különálló terület, de itt kell megemlíteni a nyári szabadtéri látványosságokat. Nem tartozik szorosan a témámhoz, így csak illusztrációképpen közlök egy híradást: „nagy amerikai ünnepélyre készül 'Ős-Budavára' agilis igazgatósága, felbuzdulva azon az imponáns sikeren, melyet múlt hó 28-án a Szünidei Gyermektelep javára rendezett ünnepélye ért el. A maga nemében páratlan ünnepély e hó 4-én, csütörtökön este lesz... érdekes betekintést fog nyújtani Amerikában élő hazánkfiái életébe és egy nagyjelentőségű történelmi esemény hű képét fogja nyújtani: Kossuth Lajos fogadtatását New York-ban 1851. december havában. Óriási költségbe és fáradságba kerül, hogy e nagyszabású látványosság élethűen kerüljön bemutatásra, de a vállalat nagy tapasztalatokban gazdag igazgatója semmitől sem riad vissza, csakhogy olyat nyújtson, a minőben Budapestnek még sohasem volt része...” [88]

A századfordulón legalább 14 utazócirkusz mutatott be variété jellegű műsorokat. A jelentősebbek közülük: Flora Grand Circus Variété Americain, Killiany Circus-Variété, Claire-Laforte Circus Variété, Wollner Circus-Variété stb.

[1] BFL 246587/1907

[2] Új magyar lexikon Akadémiai Kiadó Budapest 1960

[3] Ofner Zeitung 1798 márc. 1. 151. o.

- [4] BFL VIII. 877/1882
- [5] Speaight, Thetard...
- [6] D. Dallas (1971), ill. Goffman 38.-52.
- [7] Tari Júliának, a Vidámpark igazgatójának személyes közlése 1988. február 23-án
- [8] BFL 12574/1897 1261-VI
- [9] BFL 85672/1901 IX-VI 144/86
- [10] BFL 30319/1895
- [11] BFL 38503/1896-VI.
- [12] BFL 13570/1900
- [13] BFL 22853/1898; 47503/1898
- [14] BFL 49324/1900; 7698-VI.
- [15] BFL 75357/1914; 49560/1911; Díszelnök Vázsonyi Vilmos: IAR 1912. 04. 01.
- [16] BFL 20054/1892 IX.
- [17] IAR 1896. 03. 01., 1909. 03. 01., 1909. 12. 10.
- [18] Ország Tükre 1864. 08. 01., Sürgöny 1864. 08. 06.
- [19] IAR 1896. 06. 10.
- [20] SztT Karcag
- [21] Honművész 1833. 08. 18., 1833. 11. 14.
- [22] SztT Karcag, Makó, Nagyvárad stb.
- [23] SztT Gyula
- [24] McKechnie /1969/ 175.o.
- [25] Zoltán /1975/ 40.o.
- [26] SztT Szamosújvár
- [27] Például: Orsz. Levéltár XIX-I-3-a; 535-ös doboz.
- [28] Jean Richard: *Mes Bêtes a moi* Fernand Nathan Éditeur Paris 1966
- [29] IAR 1896. 07. 01.
- [30] IAR 1907. 11. 01.
- [31] BFL kgy.sz. 417/1907
- [32] IAR 1910. 02. 01

[33] IAR 1913. 05. 01

[34] A cirkuszigazgató címe egy okiraton a következőképpen szerepel: Schöneberg Hauptstrasse 139. Passage Cinotheater. BFL 161327/1922

[35] IAR 1892. 06. 01.

[36] Pest 1823.

[37] Gróf Corti Egon Cäsar: *Erzsébet* Révai Kiadás 1936 Német eredetiből fordították: dr. Turóczi-Trostler József, vitéz Farkas Jenő

[38] Siklóssy

[39] Pl. Honművész 18350716 457.o., 1835. 10. 29. 696-7.o.

[40] B. Alexander nemzeti lovardája 1900. 08. 13. SztT. Kecskemét; Alhambra T. elsőrangú lovardája 1908. 03. 27.,28. SztT. Csákova

[41] IAR 1893. 08. 10.

[42] IAR 1909. 02. 10.

[43] IAR 1909. 06. 10.

[44] SztT Besztercebánya, Kolozsvár, Mezőtúr stb.; IAR útirány 1911. 06. 20., 1906. 04. 20.

[45] BFL 015321/1910. 02. 16.

[46] IAR 1908. 05. 01.

[47] IAR 1906. 09. 10.

[48] IAR 1893. 10. 20., 1903. 09. 20., 1904. 07. 01. 1910. 04. 10.

[49] Akené - Honművész 1833 540.o., 554.o.

[50] A feltüntetett helyárák pénzneme és a külső megjelenés alapján nagy valószínűséggel ebbe a korszakba sorolhatók ezek a plakátok.

[51] SztT Kalocsa, Gyulafehérvár, Pécska

[52] SztT Deés, Győr, Kecskemét, Szombathely

[53] Bper 1891. 01. 10.

[54] BFL kgy.sz.1158/1890, 43534/1890

[55] Bper 1891. 01. 10.

[56] A Ház 1911 219-20. o.

[57] Gyenes /é.n. 25.o.

[58] u.o. 48.o.

[59] BFL 75261/1865

- [60] Pesti Napló 1889. márc. 21-26.
- [61] Bper 1890. 12. 10.
- [62] BFL kgy.sz. 1000, 1306, 1316/1896; 781, 953, 1017, 1133/1898; 499, 673, 965, 997/1899. stb.
- [63] BFL kgy.sz. 400/1896, 9407/1896
- [64] BFL kgy.sz. 614,841,1008/1904
- [65] BFL 103221/1908, ill. az államrendőrség 4310/1908 sz. alatti válasza BFL 2958/1905
- [66] IAR 1903. 01. 01.
- [67] 1878-ban „szerződtette Hagenbeck nubiai bennszülöttekből álló csoportját” - Gyenes 28.o.; IAR 18920620
- [68] IAR 1913. 04. 20.
- [69] IAR 1902. 09. 20.; 1906. 09. 10.
- [70] IAR 1904. 07. 10.,1905. 04. 10., 1906. 07. 10., 1905. 07. 20., 1905. 04. 20., 1905. 07. 20., 1905. 08. 01.
- [71] IAR 1904. 03. 20.
- [72] Franz Binder IAR 1906. 08. 01.
- [73] IAR 1905. 06. 20., 1909. 07. 10.
- [74] Pl. Szilágyi-Szekeres
- [75] *A színház világtörténete* (1986) 600. o.
- [76] BFL VI 342/1892
- [77] BFL 9292/1892
- [78] BFL VI 342/1892
- [79] BFL 51590, 4874/1892-VI
- [80] BFL VI 14213/1892, ld. még Barokaldi György kérvényét: „a lefolyt idény alatt 'Pollantz M. első m. múarána' felirat alatt tartotta előadásait” - BFL 44321/1892, BFL 38296/1892
- [81] BFL 41640/1892, szám nélkül, a 9074/1893 sz. építési engedélyre hivatkozva, 17614/1893, 16523/1893, 30300/1893
- [82] BFL 544/1896, 5804/1894
- [83] IAR 1911. 02. 01-től több cikkben
- [84] IAR 1903. 03. 20., 1908. 01. 20., 1905. 01. 01.
- [85] IAR 1903. 03. 01.
- [86] Bper 1891. 08. 05., 1890. 09. 09.
- [87] SztT Fehértemplom, Késmárk, Keszthely, Léva, Orosháza, Szeged

[\[88\]](#) Magyar Nemzet 1901. 07. 02.